

آموزش علم عروض (۵)

دکتر ایاز عیاشی

شماره: در سالهای گذشته مطالبی در خصوص علم عروض
آموزش آن از نظر عروضی گذشت، اینک پس از
وفاقی بر آن شمارا بنجم این سلسله تعلیم می گردد.
در این مقاله بحر رجز را مورد بحث
قرار می دهیم، رکن اساسی این بحر
تفعیله مستعلن است که در نوع تمام آن
شش بار تکرار می شود، کلید این بحر به
شرح زیر است.

فی أبحر الأرجاز بحرٌ سهل
مستعلن مستعلن مستعلن

تفسیرات که در این بحر وارد
می شود.

۱- زحاف خَبِن: و آن عبارت است
از حذف حرف دوم ساکن. هنگامی که
این زحاف بر تفعیله (مستعلن، - - U -)
وارد شود آن را به (مفاعِلن، - U - U -)
تبدیل می کند.

۲- زحاف طی: و آن عبارت است
از حذف حرف چهارم ساکن. هنگامی که
این زحاف وارد بر تفعیله (مستعلن، -
- U -) شود آن را به (مُتَعَلِن، - U - U -)
تبدیل می کند.

۳- زحاف خَبِل: و آن عبارت است
از جمع شدن دو زحاف فوق (خبِن، طی)
در تفعیله مستعلن، هنگامی که این
زحاف وارد بر (مستعلن) شود آن را به
(مُتَعَلِن، - U - U -) تبدیل می کند. باید
توجه داشت که این زحاف خوش آهنگ
نیست، و غالباً شعرا مرتکب آن
نمی شوند، ولی در لقیه ابن مالک بسیار
آمده.

نذکره: هر دو زحافها در تفعیله
مستعلن الزامی نیست، و هنگامی که در
تفعیله ها مصراع اول شود لازم نیست در
تفعیله مقابلش در مصراع دوم نیز وارد گردد. انواع بحر رجز:
بحر رجز به صورت تام و مجزوء، مشهور و منهور که آمده
است که شرح تفصیلی آنها به شرح زیر است.

۱- رجز تام: این نوع رجز از شش تفعیله مستعلن تشکیل
می شود، و دو نوع مشهور دارد

الف- تام مقطوع: در این وزن تفعیله عروضی و عروضی
بر وزن مستعلن می آید که گاهی زحاف خبن یا طی بر آن وارد
می شود. مانند:

تحتقر التصحر و تحتقر التاصحا
وتدعی العقل الكبير الراجعا

تَحَا تَدَ رَدَّ نَصَحَ وَ تَجَدُّ نَا حَا
- - - - - U - - - - - U - - - - - U - -
مفتعلن مُتَعَلِن مستعلن

وَ تَدُّ دَ عِلَّ عَقْدَ لِكْ يَّ رَزُّ رَا حَا
- - - - - U - - - - - U - - - - - U - -
مفاعِلن مستعلن مستعلن

همانطوریکه ملاحظه می کنید شاعر در تفعیله اول و دوم
مرتکب زحاف طی و در تفعیله چهارم مرتکب زحاف خبن شده
است.

ب- تام مقطوع: در این وزن تفعیله عروض آن مستعلن و
تفعیله ضرب آن مفعولن می آید مانند:
مَنْ ذَا يَدَاوِي الْقَلْبِ مِنْ دَاءِ الْهَوَى
إِذْ لَا دَوَاءَ لِلْهَوَى مَوْجُودٌ

مَنْ ذَا يُدَاوِي الْقَلْبَ مِنْ دَاءِ الْهَوَى
- - - - - U - - - - - U - - - - - U - -
مستعلن مستعلن مستعلن

إِذْ لَا دَوَاءَ لِلْهَوَى مَوْجُودٌ
- - - - - U - - - - - U - - - - - U - -
مستعلن مفاعِلن مفعولن

با دقت در بیت بالا مشاهده می شود که راجز در تفعیله پنجم
مرتکب زحاف خبن شده است.

۲- رجز مجزوء: این نوع رجز دارای یک وزن مشهور
می باشد که از چهار تفعیله (مستعلن، - - U -) تشکیل
می شود، گاهی زحاف وارد تفعیلات آن می شود مانند:

مَا طَارَ طَيْرٌ وَارْتَفَعَ
إِلَّا كَمَا طَارَ وَوَقَعَ

مَا طَارَ رَ طَيْرٌ وَارْتَفَعَ
رُنُّ وَرَزُّ تَفَعُ

مفتعلن مصيَّب مفتعلن
أَحْلَقَتْهُ مِنْ نَجْمَاتِ رَبِّهِ
سُرْدِ نَعَاجِ كِنَعَاجِ الدَّاشْتِ

مَنْ يَكُ ذَا بَيْتٍ زَيْنٌ فَهَذَا بَيْتٌ تِي
مفتعلن مفتعلن مفتعلن
مفعولن

مُ قَيْدٌ يَدُ ضُنٍّ مُ صَيْبٌ يَدُ فُنٍّ مُ شَتٌّ تِي
مفاعِلن مفاعِلن مفعولن

در تفعيله اول بيت اول راجز مرتكب زحاف طی و در سه تفعيله بيت دوم مرتكب زحاف خبن شده است.

۴- رجز منهوك: بيت اين نوع رجز از دو تفعيله «مستفعلن» تشكيل مي شود مانند:

هَذَا الْأَصِيلُ كَالذَّهَبِ
يَسِيلُ بِالْمَرْعَى عَجَبٌ
عَلَى الْوَهَادِ وَالْكَتَبِ

هَذَا ذَلُّ أ صَيْبٌ لُ كَذُّ ذَّ هَبٌ
مستفعلن مفتعلن مفاعِلن

يَدُ سَيْبٌ لُ يَلُ مَرْعَى عَجَبٌ
مفاعِلن مفتعلن

عَدُّ لُ وَ هَادٍ وَ كُ تَبٌ
مفاعِلن مفاعِلن

همانطوریکه ملاحظه می شود شاعر در تفعيله دوم بيت اول و اول بيت دوم و اول و دوم بيت سوم مرتكب زحاف خبن شده است.

تمرین ۶:

ایات زیر را تقطیع کرده و وزن آنها را شناسایی کنید.

۱ - طَلَبْتُ مِنْهُ دِرْهَمًا

مستفعلن مستفعلن
إِلَّا لَا كَذَّ مَا طَارَ رَوْقُ
مفتعلن مفتعلن

همانطوریکه ملاحظه می کنید شاعر مرتكب زحاف طی در تفعيله چهارم شده است.

۳- رجز مشطور: بيت اين نوع رجز از یک مصراع سه تفعيله ای تشكيل می شود و بسیار شایع است، و جنگجویان در میدان نبرد از آن استفاده می کردند. و دو وزن مشهور دارد که عبارتند از:

الف: مشطور صحیح: این وزن چنین می آید:

مستفعلن مستفعلن مستفعلن

البته گاهی زحاف وارد تفعيلات آن می شود مانند رجز

حضرت علی علیه السلام برابر عمرو بن ود
أَنَا الَّذِي سَمْتَنَ أُمَّي حَيْدَرَهُ
كَلَيْتُ غَابَاتِ غَلِيظِ الْقَصْرِ
أَكِيلُكُمْ بِالسَّيْفِ كَيْلَ السِّنْدَرَةِ

أَنَا ذِي سَمْتٍ مَتْنِ أُمِّي حَيْدَرَهُ
مفاعِلن مستفعلن مستفعلن

كَذَلِكِ غَابَاتِ غَلِيظِ الْقَصْرِ
مفاعِلن مستفعلن مفتعلن

أَكِيلُكُمْ بِالسَّيْفِ كَيْلَ السِّنْدَرَةِ
مفاعِلن مستفعلن مستفعلن

ملاحظه می شود که در تفعيله اول در مصراع اول و دوم و سوم زحاف خبن و در تفعيله سوم مصراع دوم زحاف طی وارد شده است.

ب: مشطور مقطوع: در این وزن تفعيله آخر هر بیت بر وزن (مفعولن، - -) می آید که گاهی زحاف خبن وارد آن می شود و به (مفعولن، - -) تبدیل می کند مانند:

مَنْ يَكُ ذَابِتٌ فَهَذَا بَيْتِي

يَوْمًا فَأَظْهَرَ الْعَجَبُ
فَقَالَ ذَا مِنْ قَضَى
يُصْنَعُ لَا مِنْ الذَّهَبِ

۲- نَحْنُ بَنُو جَهَنَّمَ
نَغْلِي كَمَا تَغْلِي دَمَا
تَتَوَّرُ فِي الْأَرْضِ كَمَا
تَارَ أَبُوْنَا فِي السَّمَآ

۳- قُمْ فِي قَمِ الدُّنْيَا وَحَيِّ الْأَزْهَرَا
وَأَتَّرْ عَلَيَّ سَمْعَ الزَّمَانِ الْجَوْهَرَا

۴- غَيْثٌ أَنَا مُؤَذِّنًا بِالْخَفْضِ
مُتَّصِلٌ الْوَيْلِ سَرِيعِ الرَّكْضِ
فَالْأَرْضُ تُجَلِي بِالنَّبَاتِ الْغَضِّ
فِي حَلِيهَا الْمُحَمَّرِ وَالْمَيْضِ

۵- يَا مَعْدِنَ الْخَسَةِ نَكْسٌ عَلَمَا
تَطَهَّرْتُ مِنْ لَسِيكَ الْأَنَامِلُ

باسمِ تمرین ۵ بحر الخفیف
۱- یا لِقَوْمِي وَبِالْأَمْثَالِ قَوْمِي
لِإِنَّاسٍ عَتَوْهُمْ فِي أَرْبَابِ

يَا لِقَوْمِي وَبِالْأَمْثَالِ قَوْمِي
لِإِنَّاسٍ عَتَوْهُمْ فِي أَرْبَابِ
فاعلاتن مفاعلتن فاعلاتن

كُلُّ نَفْسٍ لِرَبِّهَا كَانِتَةٌ
مُتَّصِلَةٌ بِرَبِّهَا كَانِتَةٌ
فاعلاتن مفاعلتن فاعلاتن

— — — — —

این بیت از بحر خفیف تام و در تفعیله دوم و چهارم و پنجم
زحاف خین وارد شده است .

۲- أَدْرَكَتْ كُنْهَهَا طَيُّورَ الرَّوَابِي
قَمْنَ الْعَارِ أَنْ تَنْظَلَ جَهُولَا

أَدْرَكَتْ كُنْهَهَا طَيُّورَ الرَّوَابِي
قَمْنَ الْعَارِ أَنْ تَنْظَلَ جَهُولَا
فاعلاتن مفاعلتن فاعلاتن

قَمْنَ الْعَارِ أَنْ تَنْظَلَ جَهُولَا
فاعلاتن مفاعلتن فاعلاتن

تَنَغَّى وَالصَّقْرُ قَدْ مَلَكَ الْجَوَّ
عَلَيْهَا وَالصَّائِدُونَ السَّبِيلَا

تَنَغَّى وَالصَّقْرُ قَدْ مَلَكَ الْجَوَّ
عَلَيْهَا وَالصَّائِدُونَ السَّبِيلَا
فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن

وَعَلَيْهَا وَالصَّقْرُ قَدْ مَلَكَ الْجَوَّ
عَلَيْهَا وَالصَّائِدُونَ السَّبِيلَا
فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن

این دو بیت از قصیده بحر خفیف تام می باشند و در تفعیله
دوم، چهارم، پنجم و شش از بیت اوک، و در تفعیله اول، سوم،
چهارم از بیت دوم زحاف خین وارد شده است .

۱- معجم الواعد
تألیف: دکتر عبدالوهاب عکوب
ناشر: مکتبه لبنان، بیروت

فرهنگ فارسی به عربی الواعد یکی از تازه ترین
فرهنگهای معاصر است . مؤلف مصری این فرهنگ به
سال ۱۹۸۸ دکترای خود را در دانشگاه میشیگان در رشته
ایران شناسی به اتمام رساند و اکنون به عنوان استاد
شرق شناسی در دانشکده ادبیات دانشگاه قاهره مشغول به تدریس

سال یازدهم، شماره ۱۱

مهرقی کتاب و نرم افزارهای زبان عربی

حمیدرضا حیدری

۳- یا ابنتی إن أردت آية حسن
 وجمالاً يزين جسماً و عقلاً
 فابئدي عادة التبرج بهذا
 فجمال النفوس أسمن وأحلا

يَبئدي إن أردت آية حسن
 - - - - -
 فاعلاتن مفاعلتن

وَجَم ما لَن يَ زي نَ جَسَمِ نَ و عَقْلاً
 - - - - -
 فاعلاتن مفاعلتن

فَتَبُ ذي عا دَ عَادةَ التَّبَرُّجِ بِهذا
 - - - - -
 فاعلاتن مفاعلتن

فَجَم ما لَتُ نَ نَ فِ نَ سِ أَسْمِ نَ و أَحْلا
 - - - - -
 فاعلاتن مفاعلتن

این دو بیت زیر از قصیده در بحر خفیف نام می باشد و هر
 تفعیله دوم، سوم، چهارم و پنجم از بیت اول و دوم رفاعتین
 وارد شده است.

مَلِكُ جَارِ إِذْ مَلِكُ
 لَيْسَ بِرَبِّي لِمَنْ هَلِكُ
 يا مَلِكِكا إِذا بَكى
 عَبدُهُ في الهوى ضَحِكُ
 لي مِنَ الحَزَنِ مِثْلُ ما

این سببیت از قصیده در بحر خفیف مجزوء مخبون
 می باشد که وفود زحاف خبن در تفعیله مستفعلن آن لازم است
 همانطوریکه ملاحظه می کنید ولی در تفعیله فاعلاتن آن لازم
 نیست.

۲- معجم الاخطاء الشائعة
 تألیف: محمد العدناني
 ناشر: مكتبة لبنان

این فرهنگ به بررسی غلطهای رایج لغوی در زبان عربی
 می پردازد و با شرح و مثال به شکل صحیح آن اشاره می کند.
 بی شک می دانیم زبان عربی بدلیل گستردگی لغوی و اشتقاقات
 آن و کاربرد فراوان حروف با معانی گوناگون و تغییر معنا با پس و
 پیش کردن حرکات گاهی اوقات اهل فن را نیز دچار مشکل
 می سازد که این امر باعث می شود حتی اهل زبان نیز دچار خطا
 شوند و سخن خود را بر خلاف قاعد و قیاس بر زبان آورند.
 بنابراین ضروری بوده که کتابهایی در این خصوص تألیف گردد تا

است. شاید بتوان گفت این فرهنگ لغت از بهترین و دقیق ترین
 فرهنگهایی است که مشتمل بر الفاظ و ترکیبات فارسی روز است.
 کلمات و اصطلاحاتی که در این فرهنگ آمده است کاربرد زیادی
 در زندگی روزمره هر فرد ایرانی دارد. مؤلف از ذکر کلمات قدیمی
 و نادرالاستعمال حتی الامکان پرهیز نموده است. همچنین برخی
 از اصطلاحات و کلمات عامیانه زبان فارسی نیز در این فرهنگ بطور
 پراکنده گردآمده است. این کتاب مشتمل بر دستور زبان فارسی
 فشرده تقویم میلادی و هجری نیز می باشد.
 این کتاب برای اولین بار در سال ۱۹۹۶ به چاپ رسید. تهیه
 این کتاب را به دبیران زبان عربی توصیه می کنیم.

مجله یازدهم، شماره ۴۱